

Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць

ми», загалом бути багатим – це недостойно «радянської людини». Проте політична бюрократія була забезпечена всім, і це вважалося державним привілеєм. Утворилася не декларована рівність усіх громадян, а її ілюзія. Загалом же соціальна політика була спрямована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного як трудовий ресурс для виробництва. Водночас люди знали про «розподільники» та комфортабельні будинки для привілейованих, бачили цих привілейованих у персональних автомобілях тощо. Це також формувало в суспільстві відповідні настрої.

Список використаних джерел та літератури

1. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 2-х кн., 3-х ч. Кн. 1, ч. 1–2 / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 351 с.
2. Гаврилов В. М. Соціальне становище сільського населення у 1943–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Гаврилов. – К., 2004. – 20 с.
3. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак – К. : [б. в.], 2003. – 250 с.
4. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. С. Герасимова. – Донецьк, 2007. – 20 с.
5. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період 1945–1955 рр. : атореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Д. Ісайкіна. – К., 2006. – 19 с.
6. Промисловість України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/5877/132/>
7. СССР в Великой Отечественной войне 1941–1954. Краткая хроника. – М. : [б. и.], 1970. – С. 20.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 34, спр. 24, арк. 34.
9. ЦДАГОУ, оп. 23, спр. 3073, арк. 10.
10. ЦДАГОУ, спр. 1420, арк. 47.
11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы : в 3 т. Т. 3 (1944–1945). – Киев : Наук. думка, 1985. – 510 с.
12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3068, арк. 11.
13. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3068, арк. 12.
14. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М. : Воениздат, 1970. – С. 292.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 41, спр. 24, арк. 196.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 41, спр. 7, арк. 220.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3068, арк. 42.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3941, арк. 7.
19. Новий шлях. – 1953. – 25 груд.
20. Червоний гірник. – 1944. – № 117 (5628). – С. 2.
21. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М. : Воениздат, 1970. – С. 167.
22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 145, спр. 320, арк. 56–57.
23. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 2, спр. 1225, арк. 173.
24. Коваль М. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / В. М. Коваль. – К. : [б. в.], 1970. – С. 54.
25. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні (конспект лекцій) / А. Г. Горілий. – Тернопіль : ТАНГ, 2001. – 68 с.
26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 41, спр. 7, арк. 233.

Ольга Онутчак

Друга світова війна в історичній пам'яті радянського суспільства: ретроспективний аналіз

У статті проведено ретроспективний аналіз проблеми формування історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну (1941–1945 рр.) та висвітлено її характерні особливості в радянський період.

Ключові слова: історична пам'ять, Велика Вітчизняна війна, меморіалізація, героїзація, ветеран, трансляція символів.

© Онутчак О., 2012

Онутчак Ольга. Вторая мировая война в исторической памяти советского общества: ретроспективный анализ. В статье проведен ретроспективный анализ проблемы формирования исторической памяти о Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) и отражены ее характерные особенности в советский период.

Ключевые слова: историческая память, Великая Отечественная война, мемориализация, героизация, ветеран, трансляция символов.

Onutchak Olga. The Second World War in Historical Memory of the Soviet Society: the Retrospective Analysis. This article presents the retrospective analysis of the problem of formation of historical memory of the Great Patriotic War (1941–1945 years) and reflected its characteristics during the soviet period.

Key words: historical memory, Great Patriotic War, memoration, heroization, veteran, translation of symbols.

Потреба в синхронізації цінностей минулого, теперішнього й майбутнього існувала завжди. Проте особливо актуальною вона постала сьогодні. На зламі XX і XXI ст. людство в своєму історичному розвитку завершило певний цикл культурно-технологічного процесу і переходить тепер на новий щабель розвитку, до якого воно морально й психологічно невідповідно. Можна стверджувати, що це зумовило системну злам сучасної світової культури, яка характеризується розривом встановлених соціальних зв'язків, забуттям традиційних цінностей, кризою ідентичності, що, наприклад, відображено в популярності ідеї «кінця історії» Ф. Фукуями наприкінці XX ст. За таких обставин актуальним стає звернення до соціально-історичного досвіду, транслятором якого є історична пам'ять.

Кожен індивідуум і суспільство відчуває потребу в пам'яті. Водночас історична пам'ять, яку можна розглядати як матеріальну та духовну культуру, яка є одним із основних каналів передачі досвіду і свідчень про минуле. Цей досвід відображає загальну людську потребу у досягненні цілей орієнтації та обґрунтування своєї поведінки і є важливим складником самоідентифікації індивіда, соціальної групи й суспільства в цілому. І чим більше сьогодні перетворюється на минуле, тим більше це минуле потребує сучасного аналізу, для того щоби воно могло бути використане для самоствердження. Без цього аналізу воно стає порожнім ритуалом і втрачає свою переконувальну силу – неважливо, чи існує ця сила насправді, чи є тільки умовні [5, 125].

З огляду на зазначене вище, видається важливою науковою та політичною проблемою дослідження формування в радянському суспільстві історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну (війна Радянського Союзу проти нацистської Німеччини та її європейських союзників 1941–1945 рр. – одна із найдраматичніших частин Другої світової війни) та її стан в умовах трансформації соціокультурних цінностей та стереотипів радянської культури в країнах пострадянського простору, зокрема в Україні.

Друга світова війна була тією подією, яка назавжди розділила радянську історію на два періоди: довоєнний та післявоєнний. Однак це не означає, що вони кардинально відрізняються один від одного – радше навпаки (якщо брати до уваги конфігурацію влади та економічну модель радянської держави); між ними більше подібного, ніж відмінного. І тільки люди, які пережили Другу світову війну, ще довго ділили своє життя на те, що було до, і те, що було після війни, адже воєнні жертви й ціна перемоги в ній виявилися надзвичайно високими та болісними для кожного її учасника. Таким чином, Друга світова війна, яка увійшла в радянську історію як Велика Вітчизняна війна, та перемога в ній радянського народу назавжди закарбувалася в його колективній пам'яті.

Перемога для СРСР визначала загальний суспільний настрій, після всіх жертв і поневірянь війни, але повсякденній реальності, виглядала досить похмуро. У літературі були популярні військові оповідання, які простого читача наводили на роздуми щодо жахів та руйнувань війни. У художній формі «душі, поранені війною», через простий виклад пережитого могли отримати якщо не лікування, то хоча б втішення. Це відповідало сприйняттю мільйонів, які брали участь на фронті чи в тилу. Слід вказати на твори К. Симонова «Дні і ночі» (1944 р.), В. Василевської «Просто любов» (1944 р.), В. Некрасова «В окопах Сталінграда» (вперше повість була опублікована 1946 р. в журналі «Знамя»). На думку німецького історика Б. Бонвеча, вони описували без надмірного патріотизму страждання, виконання обов'язку, героїзм, смерть, а також маленьке щастя з точки зору повсякденного досвіду війни [1, 17].

Однак із початком «холодної війни» Велика Вітчизняна війна в близькому до реальності зображенні, в якому знайшов своє місце досвід її учасників і цивільного населення, повністю зникла з суспільного дискурсу в Радянському Союзі. Для мобілізації зусиль населення створювалося відчуття, що загроза для СРСР як і раніше реальна і справжню перемогу ще треба завоювати. У мистецтві, зокрема в літературі, для зображення злиднів, людської слабкості або трагедій місця не передбачалося. Надзвичайний стан воєнного часу без будь-якої паузи було перенесено на продовольчий фронт. Людей

повинна була турбувати не закінчена війна, а та, яку тільки належало виграти. Це знайшло символічне вираження у тому, що відмінили як неробочий день День перемоги вже в 1948 р. [7, 55].

Зображення війни в процесі цих змін трансформувалося в мляву, абстрактну історію перемоги, єдиною метою якої було показати мудрість і велич радянського вождя Й. Сталіна. Вистраждана війна майже перестала бути значущою темою.

Тільки після смерті Й. Сталіна становище змінилося, оскільки зображення війни стало частиною обмеженого процесу десталінізації при М. Хрущові. Проте через внутрішньопартійну боротьбу і протистояння угруповань цей новий, ініційований на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.), курс зміг значною мірою розвернутися лише з початку 1960-х років. Водночас війна зображувалася й наближено до реальності, особливо це стосувалося військових катастроф початкового воєнного періоду. Детально описувалися наслідки репресій 1930-х років серед армійських командирів, помилки й недоліки під час підготовки до війни. Публікувалися деякі мемуари, які критично розглядали ведення військових дій, приміром, мемуари О. Горбатова, колишнього військового коменданта Берліна (червень 1945 – лютий 1946 рр.). Автор піднімав болючу тему репресій 1930-х років і згадував свій арешт з допитами, тортурами та засудженням на 15 років таборів [2]. Характерним є те, що в 1960-ті роки значної популярності, далеко за межами вузького кола фахівців, набуває «Військово-історичний журнал», тому, що в ньому друкувала чимала кількість подібних мемуарів.

Однак найбільш чуттєво війна зображувалася в художній літературі, для якої не обов'язково точно дотримуватися фактів історичної науки. Радянський читач цінував ці твори, часто знаходячи в них підтвердження певним фактам, на які держава накладала табу в офіційній пам'яті про війну, адже військова повсякденність тут була описана об'єктивно, без прикрас і не завжди в героїчних аспектах. Цей процес наштовхувався на спротив та незадоволення радянської влади, багато романів та оповідань були офіційно розкритиковані, піддавалися цензурі, більше не перевидавалися або були заборонені, наприклад, повість Б. Окуджави «Будь здоровий, школяр!» [4]. Проте, можна стверджувати, що перша половина 1960-х років у СРСР була фазою зближення суб'єктивно пережитої і публічно викладеної картини війни.

Однак ситуація помітно змінилася із приходом до влади в СРСР Л. Брежнєва у 1964 р., коли публічні спогади про Велику Вітчизняну війну характеризувалися неймовірним прикрашанням дійсності. Пріоритет отримали ініційовані ще М. Хрущовим героїзація і монументалізація спогадів про війну, про що свідчить спорудження різних пам'ятних комплексів та введення ритуалів. Страждання, смерть і знищення усувалися з публічної пам'яті про війну на користь однорівневого героїчного культу. В офіційній традиції тоді не знайшлося місця для роздумів про долю мільйонів військовополонених і вивезених на роботу до Німеччини, людей, яких безпідставно дискримінували або навіть юридично переслідували, про родичів зниклих безвісті, які через підозри у зраді не отримували ні пенсії, ні державної підтримки. Щодо злиднів інвалідів, панувало абсолютне мовчання. Весь цей негатив було викреслено з історичної пам'яті. У державній концепції пам'яті відводилося місце лише прославленню Перемоги у Великій Вітчизняній війні та трауру за загиблими героями.

Таким чином нівелювався ефект хрущовської «відлиги» і обмежувався розвиток намічених тоді антитоталітарних ініціатив в суспільстві, культурі, науці, а з іншого боку, через міфологію перемоги частково «реабілітувався» образ Й. Сталіна.

Важливо те, що саме держава володіла монопольним контролем над історичною пам'яттю і конструюванням історії протягом всієї радянської історії. Мова йде про політику радянської влади маніпуляції суспільною свідомістю через створення системи певних символів та міфів, вперше масштабно розгорнуту на військовому матеріалі навколо святкування двадцятиріччя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 9 травня 1965 р. усіма інституційними засобами, які перебували в її розпорядженні [3, 20]. Назвемо лише деякі: масові ритуали меморізації (святковий парад і демонстрація на Красній площі столиці, спискові нагородження учасників, «хвилина мовчання», «вічний вогонь»), твори літератури й мистецтва, особливо монументальної пропаганди й кіно, програми мас-медіа, насамперед телебачення, видання навчальної та науково-популярної літератури з історії, бібліотеки та серії мемуарів воєначальників. Радянська влада меморіалізацію Великої Вітчизняної війни вибудовувала передусім навколо її ключових уособлень народу-героя та фігур його противника (збройного ворога) – і, нарешті, героя-воїна.

На нашу думку, важливим завданням влади в той період, як показали наступні десятиліття, для радянської системи й ідеології в цілому була нова легітимація влади Л. Брежнєва після короткого періоду

колективного керівництва країною. Завдання це мало тактичний компонент – витіснення, дифамацію та усунення фігури безпосереднього попередника з колективної пам'яті, політичної символіки й риторики – М. Хрущова.

Новий образ війни й Перемоги поширювався в соціокультурному просторі: виникала характерна для імперій трансляція ключових символів і значень на периферію. Це стосується звання «місто-герой» і будівництва меморіалів у таких містах, переносу в них Вічного вогню. Разом з тим, відбувалося переструктурування ключових подій радянської історії – роль головної події і одночасно початку новітньої історії тепер надавалася війні і Перемозі в ній (до цього в радянській історіографії цю роль виконувала Жовтнева революція 1917 р.). Зміна поколінь у владі та у суспільстві відображалася в реструктуризації історичного часу.

Останній момент украй важливий. Плин часу та зміна поколінь ставлять суспільство перед проблемою передачі пам'яті від «живих свідків» до «спадкоємців», які сриймають образ минулого через посередництво символів. До системи меморіалізації Великої Вітчизняної війни додається нова значуща фігура – ветеран. Використовуючи постать ветерана, влада робить ще одне важливе смислове переакцентування, а саме: повернення до молодості воїнів забезпечує символічну інтеграцію їх життя як осмисленого цілого, оціненого та винагородженого «нащадками» [6, 269].

Звісно, було багато людей, зокрема ветеранів, які погоджувалися з офіційною картиною війни або, принаймні, мирилися з нею, передусім завдяки ступеневій системі пільг і заохочень. Однак поряд з цим у широких суспільних колах розгорнулися історичні дебати, присвячені зокрема і питанням війни, які під час «перебудови» нахлинули на радянське суспільство та показали, що багато учасників війни страждали від цього безперервного насильства над історичною пам'яттю. Із загостренням боротьби між прихильниками комуністичної партії та демократичних сил тема Другої світової війни все активніше залучалася в їхнє протиборство. І, незважаючи на розпад СРСР в 1991 р., ця тема досі залишається в центрі запальних дискусій громадськості й політичної боротьби в усіх країнах пострадянського простору, що не сприяло виробленню нової конструктивної та об'єднувальної моделі історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну радянського народу, яка є водночас трагічною та героїчною сторінкою всіх колишніх країн Радянського Союзу насамперед України та РФ, та в жодному разі не повинна бути причиною ворожнечі між ними.

Підсумовуючи, варто зазначити, що осмислення минулого, прогнозування майбутнього і творення сучасності є онтологічною потребою будь-якого суспільства, яка насамперед втілюється в житті за допомогою конструювання та трансляції історичної пам'яті, і крізь призму якої відображаються найбільш актуальні події минулого для сьогодення, що дає змогу обирати способи і шляхи вирішення сучасних проблем. Водночас в жодній людині особисто і в жодного інституту не повинно існувати щодо пам'яті і минулого будь-яких привілеїв, інакше це призводить до маніпуляції суспільною свідомістю та формування однобічних поглядів на історичні події.

Оцінюючи особливості формування історичної пам'яті такої визначної за своєю суттю та наслідками історичної події, як Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр., можна стверджувати, що монопольним правом на творення історичної пам'яті та контролем над її трансляцією в радянський період володіла держава, і ті, хто був незгоден із офіційною радянською політикою пам'яті, не могли кардинально вплинути на таку ситуацію. Незважаючи на те, що в різні періоди радянська влада прагнула приховати від обговорення незручні для неї питання війни, проте їй вдалося створити героїчний образ Великої Вітчизняної війни, який, як показує сучасність, попри гострі дискусії громадськості та науковців країн пострадянського простору зберігається серед більшості їхнього населення.

Список використаних джерел та літератури

1. Бонвеч Б. Вторая мировая война в национальной памяти Германии и России / Брендт Бонвеч // Послевоенная история Германии. Российско-немецкий опыт и перспективы : материалы конф. рос. и нем. историков (Москва, 28–30 окт. 2005 г.) / под ред. Б. Бонвеча и А. Ватлина. – М. : ДиректМедиа Паблшинг, 2006. – С. 8–25.
2. Горбатов А. Годы и войны [Электронный ресурс] / Александр Горбатов. – М. : Воениздат, 1989. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/memo/russian/gorbatov/index.html>. – 15.03.2012
3. Дубин Б. «Кровавая война» или «Великая» победа / Б. Дубин // Отечественные записки. – 2004. – № 5. – С. 14–23.
4. Окуджава Б. Будь здоров, школяр [Электронный ресурс] / Булат Окуджава. – Екатеринбург, 1998. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/prose/russian/okudzhava1/index.html>. – 26.02.2012

5. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс. – М. : Новое изд-во, 2007. – 348 с.
6. Collective Memory of Political Events / ed. by J. W. Pennebaker, D. Paez, B. Rimé . – New Jersey, 1997. – 310 p.
7. Rewriting Russian history. Soviet interpretations of Russias past. – New York, 1962. – 431 p.

Анатолій Циганчук, Ксенія Циганчук

Друга світова війна в свідомості студентської молоді

У статті описано необхідність посилення уваги до формування історичної правди про Другу світову війну, яка сприятиме подоланню системи «радянських цінностей», що продовжують роз'їдати не лише історію, а й усі сторони життя українського суспільства.

Ключові слова: Друга світова війна, свідомість, студентська молодь, УПА, Волинь, історична правда.

Цыганчук Анатолий, Цыганчук Ксения. Вторая мировая война в сознании студенческой молодежи. В статье описана необходимость усиления внимания к формированию исторической правды о Второй мировой войне, которая будет содействовать преодолению системы «советских ценностей», продолжающих разъедать не только историю, но и все стороны жизни советского общества.

Ключевые слова: Вторая мировая война, сознание, студенческая молодежь, УПА, Волинь, историческая правда.

Tsyganchuk Anatoliy, Tsyganchuk Ksenia. World War II in the Consciousness of Students. The article deals with the thought that it is necessary to strengthen the attention to the formation of the historical truth about WWII. It is affirmed that the historical truth will help to overcome the system of the «Soviet values», which continue to eat not only the history up, but also all parts of life of the Ukrainian society.

Key words: World War II, consciousness, students, Ukrainian insurrectional army (UIA), Volyn, historical truth.

За останні 20 років погляди українського суспільства на Другу світову війну 1939–1945 рр. зазнали суттєвих змін (неминуче повинні були зазнати). Погляди старших поколінь українців на Другу світову війну – своєрідна суміш ідеологічних штампів радянського періоду і «творчого опрацювання» валу нової інформації, не позбавленої перекосів і перекручень. У молодого покоління, свідомість якого повністю сформувалась у пострадянський період, було багато можливостей для того, щоб засвоїти іншу точку зору, сприйняти інші погляди. Зміст шкільного та вузівського курсів, присвячених Другій світовій війні 1939–1945 рр., суттєво оновився. Проте було б дуже сміливим судження про трансформацію поглядів сучасного українського студентства на цей складний період у житті України, що не опирається на факти. Аналіз публікацій, в т. ч. у періодичній пресі, свідчить, що і державні інституції, і науковці, і педагогічні практики йдуть шляхом пошуків правди про Другу світову війну і виховання на її уроках молодого покоління.

Цю проблему досліджували О. Завгородня, С. Кульчицький, Ю. Соколов, І. Тихий, Ю. Шаповал, О. Шморган та ін.

Наша мета – дослідити проблему за допомогою методів прикладної соціології, що має важливе значення з точки зору соціальної діагностики питання та отримання кількісних характеристик досліджуваної проблеми.

Задля цього в 2010–2011 рр. у Національному університеті водного господарства та природокористування ми провели анкетне опитування студентської молоді з метою виявити її оцінку Другої світової війни та подій, пов'язаних з нею. Опитували студентів молодших курсів усіх факультетів (500 чол.). Що стосується знань про цю складну сторінку історії, то лише 9 % молодих людей заявили про те, що їм добре відома історія і правда про Другу світову війну. Найбільш часто траплялися варіанти відповідей – «знаю в загальних рисах» (67 %). 24 % респондентів заявили про те, що вони не знають правди про Другу світову війну. Незнання «правди про Другу світову війну» та велика кількість відповідей «знаю в загальних рисах» можна пояснити як недостатньою поінформованістю молоді, так і суперечливістю джерел інформації. Лідерами в інформуванні молоді про цей період у житті країни є підручники й уроки з історії України (про це заявили 85 % респондентів). Але це всього кілька уроків у середній школі та одна лекція у вищому навчальному закладі. Друге за поширенням джерело інфор-